

CHRZEŚCIJAŃSKI PROCES FORMACYJNY NA PODSTAWIE WYBRANYCH PISM OJCÓW KOŚCIOŁA

Słowa kluczowe: formacja chrześcijańska, cnota, Chrystus – Logos, hellenizm

Keywords: Christian formation, virtue, Christ – Logos, Hellenism

Schlüsselwörter: Christliche Bildung, Tugend, Christus – Logos, Hellenismus

Właściwe ukształtowanie człowieka według zasad przekazanych w Ewangelii jest jednym z najważniejszych zadań Kościoła. W adhortacji apostołskiej św. Jana Pawła II o powołaniu i misji świeckich w Kościele czytamy, iż „w dialogu między Bogiem, który wzywa, a osobą, do której odpowiedzialności apeluje, zawiera się możliwość, a raczej konieczność integralnej formacji chrześcijańskiej, która jest stałym procesem osobistego dojrzewania i upodabniania się do Chrystusa, zgodnie z wolą Ojca, pod kierunkiem Ducha Świętego”¹. Formacja chrześcijańska zmierza zatem do pełnego rozwoju osoby ludzkiej. Istotne jest jednak, iż przede wszystkim „stara się o to, aby ochrzczeni poprzez stopniowe wprowadzanie w misterium zbawienia z każdym dniem byli bardziej świadomi otrzymanego daru wiary, aby uczyli się czcić Boga w Duchu i prawdzie (por. J 4,23), zwłaszcza przez uczestnictwo w liturgii; aby stali się zdolni do prowadzenia własnego życia według nowego człowieka w sprawiedliwości i prawdziwej świętości (por. Ef 4,22 nn.); aby doszli w ten sposób do człowieka doskonałego, do miary wielkości według Pełni Chrystusa (por. Ef 4,13) i starali się o wzrost Ciała Mistycznego”².

Świadectwa troski o właściwą formację chrześcijańską znajdujemy w *Listach* św. Pawła, w których udziela rad rodzicom, chcącym właściwie wychować swoje potomstwo (Kol 3,21; Ef 6,4).

---

* Irena Narewska – doktorantka w Instytucie Historii Kościoła i Patrologii Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, autorka artykułów popularno-naukowych oraz publikacji: *Śmierć człowieka w polskiej literaturze teologicznej po Soborze Watykańskim II*, Włocławek 2018. Zainteresowania: zagadnienia związane z formacją duchową, ideał wychowania chrześcijańskiego.

¹ Jan Paweł II, *Posynodalna adhortacja apostołska „Christifideles laici” o powołaniu i misji świeckich w Kościele i świecie dwadzieścia lat po Soborze Watykańskim II*, Wrocław 1999, s. 57.

² *Deklaracja o wychowaniu chrześcijańskim „Gravissimum Educationis”* w: Sobór Watykański II, *Konstytucje, Dekrety, Deklaracje*, Poznań 2002, s. 314–324.

Samo zaś wyrażenie „wychowanie chrześcijańskie”, *en Christo paideja* pojawia się już w pismach Klemensa Rzymskiego ok. 96 roku³. Obowiązek owego wychowania spoczywa na rodzicach, jednakże najistotniejszą formację odbywało się w Kościele. Religijne wychowanie nie tylko prowadziło do chrztu. Trwało i pogłębiało się przez całe życie chrześcijanina⁴. Przedmiotem badawczym w niniejszej publikacji będą wybrane pisma trzech pisarzy: Klemensa Aleksandryjskiego, św. Bazylego Wielkiego i św. Ambrożego z Mediolanu. Są oni autorami najstarszych podręczników etyki chrześcijańskiej.

KLEMENS ALEKSANDRYJSKI

Pierwszym chronologicznie autorem jest jeden z najwybitniejszych twórców teorii pedagogiki chrześcijańskiej Klemens Aleksandryjski⁵. Wprowadził on do literatury chrześcijańskiej termin *pedagogia*, który jego zdaniem traktuje o wychowankach, wychowawcach, metodzie, programie oraz o celu wychowania⁶. Klemens Aleksandryjski, a właściwie Tytus Flawiusz Klemens urodził się ok. 150 r. w rodzinie pogańskiej, prawdopodobnie w Atenach. Otrzymał gruntowne wykształcenie w zakresie filozofii i literatury greckiej. W dojrzałym wieku przyjął chrześcijaństwo. W Aleksandrii został uczniem i asystentem Pantajnosa, kierownika szkoły katechetycznej, następnie zaś jego następcą. W 202 r. podczas prześladowania za panowania Septymiusza Sewera udaje się do Kapadocji. Tam umiera ok. 212 lub 215 roku⁷. Bronił wiary przed herezjami, dążył do jej pogłębienia za pomocą filozofii⁸. Postulował nierozłączność kształcenia intelektualnego z wychowaniem moralnym⁹. Był głęboko przekonany, że w programie chrześcijańskiego wykształcenia należy umieścić wszystkie te dyscypliny wiedzy, które Grecy określali wspólną nazwą *enkyklios paideia* (sam Klemens używa terminu *kosmika paideia*, czyli wykształcenie ogólne) w zakresie dziedzin świeckich czyli gramatyki, retoryki, muzyki, geometrii, astronomii, arytmetyki, harmonii i metryki. Służą one do „rozbudzenia duszy” i do jej ćwiczenia w pracy pojęciowej oraz odgrywają ważną rolę w polemice z herezykami a także w akcji misyjnej wśród ludzi wywodzących się z kręgu kultury helleńskiej¹⁰. Celem tak rozumianej teorii wychowania jest harmonijne ukształtowanie trzech zasadniczych elementów osobowości ludzkiej: intelektu, uczuć i woli. Inte-

³ Por. H.-I. Marrou, *Historia wychowania w starożytności*, tłum. S. Łoś, Warszawa 1969, s. 435.

⁴ Tamże, s. 435 – 437.

⁵ Por. F. Drączkowski, *Koncepcja wychowania chrześcijańskiego w ujęciu Klemensa Aleksandryjskiego oraz Jana Chryzostoma*, „Vox Patrum” 29 (2009), s. 53–54.

⁶ Tamże, s. 313.

⁷ Por. F. Drączkowski, *Patrologia*, Pelplin – Lublin 2007, s. 112–114.

⁸ Tamże, s. 116.

⁹ Por. F. Drączkowski, *Klemens Aleksandryjski – pedagog oświeconych*, „Ateneum Kapłańskie” 93 (1979), s. 36.

¹⁰ Tamże, s. 31–32.

lekt zaprawia się nie tylko w poznawaniu nauk wchodzących w skład ogólnego wykształcenia, ale także w poznawaniu filozofii zgodnej z Bożym planem zbawienia¹¹.

Wśród zachowanych pism jego autorstwa wyróżniają się trzy dzieła, przedstawiające etapy drogi doskonalenia chrześcijańskiego. Są to: *Protreptyk*, *Pedagog* i *Stromaty*¹². *Protreptyk* stanowi wezwanie skierowane do tych, którzy są na początku i poszukują drogi wiary. Odpowiada Osobie: Synowi Bożemu, Jezusowi Chrystusowi, który wzywa ludzi, by zdecydowanie weszli na drogę prowadzącą do Prawdy. Tenże Jezus Chrystus staje się następnie *Pedagogiem*, czyli „Wychowawcą” tych, którzy na mocy chrztu stali się już dziećmi Bożymi. Jezus Chrystus jest wreszcie *Didaskalos*, czyli „Nauczycielem” głoszącym najgłębsze nauki. Są one zebrane w trzecim dziele Klemensa, zatytułowanym *Stromaty*¹³, którego pełny tytuł to: *Kobierce zapisków filozoficznych dotyczących prawdziwej wiedzy*¹⁴.

*Pedagog (Paidagogos)*¹⁵ zawiera głównie pouczenia moralne skierowane do nawróconych¹⁶. Znajdziemy tam wyjaśnienie podstawowych prawd wiary oraz zasad moralności chrześcijańskiej. Zdaniem J. Grzywaczewskiego tworzenie chrześcijańskiej obyczajowości w sprawach takich, jak na przykład uroczystości rodzinne, spotkania w łaźni lub przy stole okazywało się trudniejsze niż sam akt zawierzenia Chrystusowi wyrażony przez przyjęcie chrztu świętego¹⁷. Klemens Aleksandryjski wyraźnie zatem dostrzegał potrzebę jasno sformułowanych zasad chrześcijańskiej formacji, tworząc swoistego rodzaju podręcznik dla początkujących chrześcijan. Tytułowym *Pedagogiem* (Wychowawcą) jest Jezus Chrystus, *Logos*¹⁸ (odwieczna myśl, rozum słowo), który zgodnie z wolą Ojca stał się sprawcą wszelkiego dobra, w tym także i cnoty¹⁹.

Jak rozumiano rolę nauczyciela oraz wychowawcy w epoce antycznej? Henri-Irénée Marrou, wybitny badacz kultury klasycznej stwierdził, że w greckich miastach okresu klasycznego nauczyciel wzbogacał umysł dziecka w wiedzę, ale go nie wychowywał. Oprócz rodziców zadanie to wykonywał pedagog, który uczestniczył w dziele wychowania poprzez swoje codzienne obcowanie z dzieckiem, przez swój przykład oraz pouczenia, których udzielał. Wychowywał dziecko przede wszystkim

¹¹ Tamże, s. 32.

¹² Por. F. Drączkowski, *Patrologia*, dz. cyt., s. 114.

¹³ Por. Benedykt XVI, *Klemens Aleksandryjski (audiencja generalna 18.04.2007)*, opoka.org.pl [05.11.2018].

¹⁴ Por. F. Drączkowski, *Patrologia*, dz. cyt., s. 115.

¹⁵ Bazę źródłową stanowi tekst O. Stählina w t. XII serii *Griechische Schriftsteller*, Leipzig 1905 i 1936 (GCS 12); tłum. M. Szarmach *Klemens Aleksandryjski, Wychowawca*, Toruń 2012 (dalej *Paed.*).

¹⁶ Por. F. Drączkowski, *Patrologia*, dz. cyt., s. 115.

¹⁷ Por. J. Grzywaczewski, *O miłości. Program formacji chrześcijańskiej św. Klemensa Aleksandryjskiego*, Niepokalanów 1996, s. 11; J. Pałucki, *Pojęcie „Osoby” ludzkiej w Kościele pierwszych wieków*, w: *Godność chrześcijanina w nauczaniu Ojców Kościoła*, red. F. Drączkowski, J. Pałucki, Lublin 1996, s. 137–158.

¹⁸ Zob. *Logos*, w: *EK*, t. 10, Lublin 2004, s. 1309–1320.

¹⁹ Por. B. Zgraja, *Boski Logos – wzór i mistrz cnoty według Klemensa Aleksandryjskiego*, „Studia Warmińskie” 47 (2010), s. 50.

w aspekcie moralnym²⁰. Uczyl swojego wychowanka, jak ma się zachować, przyczyniał się do rozwoju jego charakteru, sprawował nad nim czujny nadzór. Pedagog był służącym w rodzinie niewolnikiem bądź starszym wyzwolencem, którego głównym obowiązkiem było towarzyszenie dziecku w jego codziennych wędrówkach między domem rodzinnym a szkołą. Jednakże jego wpływ na powierzone mu dziecko był daleko większy niż wpływ nauczyciela. W języku epoki hellenistycznej słowo „pedagog” nabrało znaczenia tego samego, co obecnie – oznacza wychowawcę²¹. Chrystus w dziele Klemensa Aleksandryjskiego to Wychowawca. Boski *Logos* jest kwintesencją wszystkich wartości, pełnym ich udoskonaleniem i harmonijnym zespoleniem. Jest przedstawiony jako Pedagog, który poprzez nawrócenie, wychowanie oraz nauczanie człowieka porządkuje jego sferę moralną, egzystencjalną i intelektualną²². Jest Wychowawcą praktycznym, nie teoretycznym, którego celem jest kierowanie duszy człowieka ku życiu roztropnemu i cnotliwemu²³. Nie popełnia On błędów, postępuje nienagannie, jest zatem przykładem bez skazy²⁴. Swoje wychowawcze działanie kieruje wobec dzieci, którymi są wszyscy ludzie poszukujący prawdy – zarówno chrześcijanie jak i poganie²⁵. Wychowankami „Boskiej Pedagogii” stają się wszyscy wierzący w Chrystusa, niezależnie od kategorii wiekowej – dzieci, młodzież, dorośli, starsi²⁶. Aleksandryczyk używając pojęcia „dzieci” odnosił je do całego ludu Bożego, który wzrasta i dojrzewa do doskonałości. Kościół zatem jest „szkołą” Boskiego *Logosu*²⁷. Bycie dzieckiem to bycie człowiekiem prostym, niewinnym, prawdziwym, świeżymi nieskalanym²⁸. Dziecko według Klemensa Aleksandryjskiego jest dobrem najwyższym i najdoskonalszym²⁹, gdyż jest bardziej podatne na zbawienie niż mędrcy tego świata. Postawę dziecięctwa nie powinna jednak cechować naiwność czy też brak wiedzy, świadomości³⁰. Boski *Logos*, nazwany Wychowawcą prowadzi swoje dzieci do zbawienia stosując różnorodne metody wychowawcze. Według autora środkiem wychowawczym jest bogobojność, która uczy, jak służyć Bogu i prowadzi do poznania Prawdy. Boże wychowanie polega na kierowaniu ku Prawdzie, na kontemplacji Boga i wdrażaniu do wytrwałości w świętych praktykach³¹.

Innymi stosowanymi środkami wychowawczymi są: doradzanie, obietnica szczęścia i zachęta. Pierwszy z nich, doradzanie, realizowany jest w potrójny sposób: przez wskazywanie z przeszłości przykładów poniesienia kary za niepo-

²⁰ Por. H.-I. Marrou, dz. cyt., s. 217; Z. Piszczek, *Mała encyklopedia kultury antycznej*, Warszawa 1988, s. 556.

²¹ Por. H.-I. Marrou, dz. cyt., s. 212–213.

²² Por. B. Zgraja, *Boski Logos...*, art. cyt., s. 50.

²³ *Paed*, I, I, 1, 19.

²⁴ Tamże, I, II, 4, 21.

²⁵ *Paed*, I, V, 12–14, 27–28.

²⁶ F. Drączkowski, *Koncepcja wychowania...*, art. cyt., s. 314.

²⁷ Tamże, s. 314.

²⁸ *Paed*, I, V, 15, 29.

²⁹ Tamże, I, V, 16, 29–30.

³⁰ Tamże, I, VI, 32–33, 38–39.

³¹ Tamże, I, VII, 54, 49–50.

śluszeństwo Bogu³², przez uważne przyglądanie się za pomocą zmysłów sprawom obecnym celem wychwycenia czegoś dla życia³³, albo też przez udzielanie rad³⁴. Sposób doradzania zwraca się ku przyszłości. Zaleca ostrożność wobec tego, co nastąpi, wyraźnie też przestrzegając przed tragicznym losem tych, którzy pogrążają się w grzechach³⁵. Drugi – obietnica szczęścia, dotyczy ostatecznego celu życia i znalezienia się w gronie doskonałych³⁶, zaś trzeci – zachęta, jest wskazaniem rzeczy moralnie dobrych³⁷. Wychowawca jest przejęty troską o dzieci, czuwa nad nimi, kocha je. Wchodzi we wspólnotę przyjaźni z ludźmi, w której wyraźnie zawarte jest jednak Jego zwierzchnictwo. Okazuje swoją mądrość i moc, ale także, jeśli zaistnieje taka potrzeba – surowość³⁸. *Logos* jest dobry, kocha człowieka, ale także jest sprawiedliwy. Jeśli trzeba, zastosuje naganę, karcenie, stanowcze pouczenie i napominanie³⁹. Metody te, choć przykre i bolesne mają jednak na celu wieczne szczęście⁴⁰.

Klemens Aleksandryjski twierdził, że takie postępowanie Boga wobec człowieka jest wręcz niezbędne i pożyteczne. Dobry Wychowawca uwalnia swojego wychowanca swoim zapobiegawczym działaniem od niewoli błędu, prowadząc go do świętego i zgodnego życia w chrześcijańskiej wspólnotie⁴¹. Doskonały Pedagog gani umiejętnie, dostrajając się do charakteru każdego człowieka, reagując w jednym przypadku gwałtownie i surowo, w innym zaś pobłażliwie, stosując jedynie zachętę⁴². Pochwała i nagana to absolutnie konieczne zapobiegawcze środki⁴³. Najczęściej, zanim ukarze – ostrzega i wskazuje, co należy czynić, aby uniknąć zła i grzechu⁴⁴. Formacja moralna obejmuje również ukształtowanie dobrych manier. Stąd też w księdze II i III *Pedagoga* można znaleźć konkretne wskazówki: „O prawdziwym pięknie”, „Reguły obowiązujące w czasie kulturalnych spotkań”, czy też przestrogi, że: „Nie należy ulegać namiętności do drogich kamieni i złotej biżuterii”⁴⁵.

Rezultatem chrześcijańskiego procesu wychowania jest chrześcijanin doskonały, prawdziwy gnostyk⁴⁶, który spleta w sobie wszechstronne wykształcenie, inteligencję, wiedzę, mądrość i wiedzę religijną ze stoickim opanowaniem samego siebie, sprawiedliwością, pobożnością, łagodnością, dobroczynnością, miłością

³² *Paed.* I, X, 90, 70–71.

³³ Tamże, I, X, 90, 71.

³⁴ Tamże, I, X, 91, 71.

³⁵ Tamże, I, X, 91, 71–72.

³⁶ Tamże, I, X, 92, 72.

³⁷ Por. B. Zgraja, *Boski Logos...*, art. cyt., s. 55.

³⁸ *Paed.* I, VII, 53–61, 49–54; „Ciężko mnie Pan ukarał, ale na śmierć mnie nie wydał.” (Ps 117, 18).

³⁹ *Paed.* I, VIII, 64–65, 56–57.

⁴⁰ J. Wojtczak, *Z problematyki wychowania chrześcijańskiego w I Księdze Pedagoga Klemensa z Aleksandrii*, „Vox Patrum” 11–12 (1991–1992) 20–23, s. 380.

⁴¹ *Paed.* I, VIII, 65, 56–57.

⁴² Tamże, I, VIII, 66, 57.

⁴³ Tamże, I, X, 94, 73.

⁴⁴ Tamże, I, VIII, 68, 58.

⁴⁵ Por. F. Drączkowski, *Patrologia*, dz. cyt., s. 115.

⁴⁶ Zob. J. Grzywaczewski, *Obraz doskonałego gnostyka według „Stromatów” Klemensa Aleksandryjskiego*, „Vox Patrum” 11 (1986), s. 543–554.

Boga i bliźniego. Zatem doskonały chrześcijanin jest przede wszystkim świadomy, oświecony i pamiętający, że upodabnia się do Chrystusa – *Logosu*, źródła wszelkiej mądrości i poznania⁴⁷.

W ciągu pierwszych wieków swego istnienia chrześcijaństwo, które dojrzewało w kręgu cywilizacji grecko-rzymskiej nie odcięło się od wpływów hellenistycznych. Przyjęło system wychowania i nauczania klasycznego, ale nie jego kulturę, która była chrześcijaństwu zdecydowanie przeciwstawna⁴⁸. Świat helleński zagłębił się bowiem w poznanie ludzkiej natury i wypracował niezwykle cenioną koncepcję ukształtowania człowieka i wspólnoty ludzkiej według określonych zasad. Głównym zaś celem życia ludzkiego było osiągnięcie najbogatszego i najdoskonalszego stopnia osobowości⁴⁹, co zbliża do ideału, jakim jest świętość.

ŚW. BAZYLI WIELKI

Problem właściwego wyboru wartości, należytego osądu rzeczy pojawia się także w traktacie św. Bazylego Wielkiego – *Mowa do młodych o korzyściach z czytania księzek pogańskich*⁵⁰. Dzieło to odpowiada na pytanie o miejsce kultury greckiej w modelu wychowania chrześcijańskiego. Równocześnie stało się drogowskazem dla przyszłych pokoleń, które szukały przewodnika po drogach wychowania i moralnego doskonalenia się⁵¹.

Autor, urodzony ok. 330 r. w Cezarei Kapadockiej w zamożnej rodzinie chrześcijańskiej kształcił się w swoim mieście rodzinnym, następnie w Konstantynopolu oraz w Atenach. Około 358 r. przyjął chrzest i podjął życie pustelnicze. W 364 r. przyjął święcenia kapłańskie i został doradcą biskupa Cezarei Kapadockiej, Euzebiusza, a po jego śmierci w 370 r. jego następcą. Nieugięty w walce z arianizmem, zabiegał o jedność Kościoła zagrożoną na Wschodzie przez schizmę antiocheńską. Przejęty troską o los ludzi dotkniętych chorobą, cierpieniem czy bezdomnością zbudował na przedmieściach Cezarei Kapadockiej osiedle złożone ze szpitali dla chorych, trędowatych, ofiar epidemii oraz domów dla podróżnych i cudzoziemców. Uważany za twórcę życia monastycznego na Wschodzie oraz obrońcę wiary Soboru Nicejskiego zmarł w 379 roku⁵². Pozostawił po sobie wiele dzieł, w których dominuje tematyka moralna i ascetyczna⁵³. Wyjątkowym uznaniem cieszyło się wspomniane już dzieło mające charakter pedagogiczny. Ów krótki traktat skiero-

⁴⁷ Por. F. Drączkowski, *Klemens Aleksandryjski...*, art. cyt., s. 33–34.

⁴⁸ Por. H.-I. Marrou, dz. cyt., s. 442.

⁴⁹ Tamże, s. 150–157.

⁵⁰ Bazyl Wielki, *De legendis gentilium libris*, CPG 2867, tłum. R. Andrzejewski, „Vox Patrum” 32 (2012) 57, s. 904–921; zgodnie z zarządzeniem cesarza Juliusza Apostaty nie wolno było studiować w szkołach dzieł chrześcijańskich, stąd Bazyl pouczał w jaki sposób można korzystać z pism pogańskich wydobywając te wartości, które są zgodne z nauką Ewangelii.

⁵¹ Por. E. Szablewska, „Mowa do młodych” św. Bazylego Wielkiego: współczesne próby oceny, interpretacja oraz inspiracje zawartych w niej koncepcji pedagogicznych, „Colloquia Litteraria” 8/9 (2010), s. 121.

⁵² Por. F. Drączkowski, *Patrologia*, dz. cyt., s. 216–219.

⁵³ Tamże, s. 219–229.

wany został do chrześcijańskich młodzieńców. Prawdopodobnie był to pierwotnie list skierowany do jego bratanków, uczęszczających do średnich szkół pogańskich, w których programie znajdowała się lektura i interpretacja pism jedynie autorów hellenickich⁵⁴. Przyjmuje się również założenie, że tekst został skierowany do szerszego kręgu odbiorców a zatem raczej do młodzieży, z uwagi na fakt, iż jest on zbyt erudycyjny i dopracowany pod względem retorycznym⁵⁵. Adresatem zaś niekoniecznie nazwanym były osoby z kręgów chrześcijańskich i pogańskich, którzy stawiali sobie pytanie o wzajemny stosunek tych środowisk w obrębie jednej kultury hellenickiej⁵⁶. Św. Bazyl dostrzegał w codziennym kontakcie z literaturą klasyczną niebezpieczeństwo idolatrii i niemoralności, zatem proponował wybierać z niej to, co dobre i pożyteczne, omijając to, co prowadzi do złego⁵⁷. Zachęcał do przyjęcia „pogańskiej nauki”, ponieważ jest ona pożyteczna dla duchowej formacji. Jednocześnie apelował o dokonanie świadomego wyboru i zalecał podejście krytyczne, polegające na odrzuceniu tego, co szkodliwe i złe i przyjęciu tego, co jest moralnie dobre⁵⁸. Kultura pogańska, twierdził autor, stanowi przygotowanie do pełnego zrozumienia *Pisma Świętego*⁵⁹. Dowodził, iż jedynie życie wieczne jest wartościowe, zatem należy do niego dążyć⁶⁰.

Bazyli Wielki zwracał uwagę, że prawie wszyscy wielcy filozofowie głosili pochwałę cnoty. Należy więc przyjąć ich nauki, w których są zawarte zasady dobrego postępowania i nie gardzić korzyścią, jaka może z nich wypłynąć⁶¹. Bazyli pouczał, że aby zdobywać cnoty, trzeba wiele ćwiczyć, podobnie, jak czynią to muzycy czy zwycięzcy w igrzyskach olimpijskich⁶². Podkreślał, że należy przede wszystkim troszczyć się o duszę, wpajając w nią to, co najlepsze, aby przy pomocy filozofii uwolnić ją jakby z więzienia, jednocześnie sprawiając, aby ciało stało się silne i nie skłaniało się ku zgubnym namiętnościom⁶³. Zalecał gardzić zmysłowymi przyjemnościami. Porównywał ludzi, którzy dbają przesadnie o swoje ciało a zaniedbują duszę do takich osób, które gorliwie dbają o swoje instrumenty muzyczne, a zaniedbują sztukę, która ujawnia się podczas ich użytkowania⁶⁴. Był przekonany, że człowiek powinien uczyć się pogardy w stosunku do rzeczy materialnych od Solona, Teognisa czy też Diogenesa, który stwierdził, że jest bogatszy od króla, gdyż potrzebuje od

⁵⁴ Por. S. Longosz, *Wstęp i komentarz*, w: Św. Bazyl Wielki, *Do młodzieńców o korzyściach z czytania książek pogańskich*, tłum. R. Andrzejewski, „Vox Patrum” 32 (2012) 57, s. 895–896.

⁵⁵ O. Ring, *Drei Homilien aus der Fruzeit Basilius des Grossen. Grundlegendes zur Basiliusfrage*, Paderborn 1930.

⁵⁶ Por. P.M. Szewczyk, *Wstęp i polski przekład*, w: Bazyli Wielki, *List do młodzieńców*, patres.pl (10.11.2018), s. 6–7.

⁵⁷ Tamże, s. 11–12.

⁵⁸ Bazyli Wielki, *De legendis...*, dz. cyt., (dalej *De legendis*) 4, s. 907–908.

⁵⁹ Por. S. Longosz, *Wstęp i komentarz...*, art. cyt., s. 898.

⁶⁰ *De legendis*, 2, s. 906.

⁶¹ Tamże, 6–7, s. 911–913.

⁶² Tamże, 9, s. 917.

⁶³ Tamże, 9, s. 915.

⁶⁴ Tamże, 9, s. 917.

niego mniej rzeczy⁶⁵. W ostatnich zdaniach traktatu autor stwierdził, że przekazał w nim to, co uważał za najlepsze. Zachęcał, aby nie poddawać się zniechęceniu, ale nieustannie zabiegać o cnoty, które są zaopatrzeniem na drogę życia⁶⁶.

ŚWIĘTY AMBROŻY Z MEDIOLANU

Tym, który wywarł znaczący wpływ na kształtowanie się przez stulecia ideału wychowania chrześcijańskiego był bez wątpienia św. Ambroży – biskup Mediolanu. Jego niewielkie objętościowo dziełko *Obowiązki duchownych (De officiis ministrorum)*⁶⁷ traktowane było rzeczywiście jako podręcznik służący do wychowania nie tylko osób przygotowujących się do stanu duchownego, ale dla wszystkich, którzy w przyszłości mieli obejmować różne stanowiska w administracji cesarskiej. Św. Ambroży urodził się ok. 339 r. w Trewirze, w rzymskiej, arystokratycznej rodzinie chrześcijańskiej o greckich korzeniach. Otrzymał staranne wykształcenie klasyczne, filozoficzne, retoryczne i prawnicze. Jako konsul cesarski prowincji Lombardii w 374 roku uczestniczył w wyborze nowego biskupa Mediolanu. Lud zebrany w katedrze to jego przez aklamację powołał na ten urząd. Wówczas był zaledwie katechumenem, dopiero wtedy przyjął chrzest i zaledwie siedem dni po wyborze został wyświęcony na biskupa. Własny majątek przeznaczył na utrzymanie Kościoła i ubogich, sam zaś praktykował surową ascezę. Cenił pisma Ojców Kościoła, zwłaszcza Orygenesisa i wspomnianego już Bazylego Wielkiego. Zabiegał o jedność Kościoła i czystość wiary. Jego ideałem było państwo, w którym Kościół i władza świecka wzajemnie by się wspierały, zachowując swą autonomię. Wybitny kaznodzieja i gorliwy duszpasterz zmarł w 397 roku. Dzieło *Obowiązki duchownych* było wzorowane na dziele Cyserona o tym samym tytule. Była to próba przeszczepienia ideałów stoickich na grunt chrześcijański⁶⁸. Najbardziej wartościowe jest w nim przedstawienie reguł moralności chrześcijańskiej. Święty biskup z Mediolanu udzielał praktycznych wskazówek, rozwiązywał ważne życiowe problemy⁶⁹. Nauczał, że podstawowym celem dążeń chrześcijanina oraz mobilizującym motywem do jego osiągnięcia jest doskonałość, do której człowiek został wezwany przez Boga, powołując się zaś na *Pismo Święte* wskazywał dwie podstawowe drogi do jej osiągnięcia oraz do zbawienia – poznanie Boga i dobre czyny⁷⁰. Zachęcał do pracy nad sobą, w której do-

⁶⁵ *De legendis*, 9, s. 918–919.

⁶⁶ Tamże, 10, s. 920–921.

⁶⁷ Święty Ambroży, *De officiis ministrorum libri tres*, textum post I.G. Krabinger, G. Banterle recognovit, Milano – Roma 1977, Sancti Ambrosii Episcopi Mediolanensis *Opera*, t. 13, tłum. K. Abgarowicz, w: Święty Ambroży z Mediolanu, *Obowiązki duchownych*, Warszawa 1967 (dalej *De officiis*).

⁶⁸ Por. F. Drączkowski, *Patrologia*, dz. cyt., s. 309–316; J. Pałucki, *Rola dziedzictwa kultury klasycznej w nauczaniu św. Ambrożego* w: *Ojcowie Kościoła wobec filozofii i kultury klasycznej. Zagadnienia wybrane*, red. F. Drączkowski, J. Pałucki, M. Szram, Lublin 1998, s. 149–163.

⁶⁹ Por. J. Sajdak, J. Wikarjak, *Wstęp*, w: *Święty Ambroży z Mediolanu, Obowiązki duchownych*, tł. K. Abgarowicz, Warszawa 1967, s. 13.

⁷⁰ Por. J. Pałucki, *Św. Ambroży jako duszpasterz w świetle adhortacji pastoralnych*, Lublin 1996, s. 120–122.

strzec można dwa etapy – nawrócenie i oczyszczenie ze zła oraz asymilacja dobra⁷¹. Św. Ambroży bardziej rozwijał stronę praktyczną teologii, mniej teoretyczną⁷². Warto jednakże nad niektórymi aspektami jego programu doskonalenia chrześcijańskiego się pochylić.

Biskup Mediolanu troszczył się o formację duchową i intelektualną kleru. Twierdził bowiem, że skoro bowiem nauka Ewangelii obowiązuje wszystkich wierzących, tym bardziej powinni stosować się do niej duchowni, żyjąc według jej zasad⁷³. Stawiał im wysokie wymagania w dziedzinie obyczajów⁷⁴. Dorastającej młodzieży zalecał czyste życie w bojaźni Bożej, wyrabianie cnót, szczególnie cnoty skromności⁷⁵. Aby zatem ją zachować należy unikać towarzystwa ludzi rozwiązłych, uczt w świeckich domach oraz odwiedzania wdów i dziewic⁷⁶. Wolny czas należy zaś poświęcać na czytanie i pobożne ćwiczenia⁷⁷. Myślenie jest szkołą rozsądku, a zatem należy kształtować łagodność ducha używając rozumu⁷⁸. Należy uczyć się milczenia, które według *Pisma Świętego* jest dowodem mądrości i zabezpiecza przed grzechem (Ps 38,2n; Prz 26,4). Jeśli już trzeba, powinno się przemówić. Słowa muszą być nacechowane umiarem, godnością, powagą, łagodnością, spokojem, rozważą i prostotą⁷⁹. Podstawą wszystkich cnót jest miłość wobec Boga, ojczyzny, rodziców i innych⁸⁰. Wszystkie cnoty się wiążą ze sobą i się uzupełniają⁸¹.

Gorliwy Duszpasterz wymieniał cnoty kardynalne, które stanowią podstawę procesu doskonalenia⁸². Męstwo, jak twierdził, jest jedną z największych owych cnót. Zależne jest od sił moralnych człowieka⁸³, zwalcza wszystkie jego wady⁸⁴. Sprawiedliwość jest niezwykle istotna, gdyż jest podstawą życia społecznego⁸⁵. Powinna mieć zastosowanie nawet wobec wrogów w czasie wojny⁸⁶. Umiarkowanie, zwane też powściągliwością polega na wyborze tego, co godziwe i stosowne⁸⁷. Roztropność polega na poznaniu prawdy, zaś głupota jest jej przeciwieństwem⁸⁸. Święty Ambroży wzywał do czytania *Pisma Świętego*, które dla czytającego jest szczególnie pokarmem⁸⁹.

⁷¹ Por. J. Sajdak, J. Wikarjak, *Wstęp...*, dz. cyt., s. 120.

⁷² Tamże, s. 124.

⁷³ Tamże, s. 40–41.

⁷⁴ *De officiis*, II 17, 86, s. 141.

⁷⁵ Tamże, I 17, 65, s. 43.

⁷⁶ Por. *De officiis*, I 20, 85–87, s. 50.

⁷⁷ *De officiis*, I 20, 88, s. 50.

⁷⁸ Por. *De officiis*, I 21, 97, s. 54.

⁷⁹ *De officiis*, I 4, 14, s. 24.

⁸⁰ Por. *De officiis*, I 27, 127, s. 64.

⁸¹ Tamże, I 27, 129, s. 64–65.

⁸² Por. J. Pałucki, *Św. Ambroży...*, dz. cyt., s. 137.

⁸³ Por. *De officiis*, I 36, 179, s. 83.

⁸⁴ *De officiis*, I 39, 193, s. 89.

⁸⁵ Por. *De officiis*, I 28, 130, s. 65.

⁸⁶ Por. *De officiis*, I 29, 139, s. 68.

⁸⁷ *De officiis*, I 43, 210, s. 95.

⁸⁸ Por. *De officiis*, I 25, 118, s. 60–61.

⁸⁹ *De officiis*, I 32, 165, s. 78.

Źródłem szczęścia jest spełnianie obowiązków zgodnych z dobrem moralnym⁹⁰. Według *Pisma Świętego*, jak przypominał autor, szczęście nie jest zależne od zdrowia ani posiadania dóbr materialnych⁹¹. Ubóstwo, cierpienie, głód i wszelkie przeciwności nie przeszkadzają w jego osiągnięciu⁹². Wręcz przeciwnie, dobra materialne mogą stać się przeszkodą w osiągnięciu pożądanego szczęścia⁹³. Istnieje hierarchia rzeczy pożytecznych, wśród nich pierwsze miejsce zajmuje miłość ludzka⁹⁴. Osiąga się nią poprzez dobroć, łagodność, cierpliwość, uprzejmość, udzielanie mądrych rad, szczodropliwość, obronę słabych i uciśnionych, w końcu poprzez gościnność i życzliwość. To, co moralnie dobre, jest pożyteczne⁹⁵.

Warto również dodać, iż biskup Ambroży bardzo cenił cnotę przyjaźni. Do jej obowiązków zaliczał między innymi karcenie wad przyjaciela, szczerść, gotowość do poświęceń, wierność, zgodność w sposobie myślenia oraz bezinteresowność⁹⁶. Wiele miejsca nasz Autor poświęcił problemowi miłosierdzia. Był bowiem głęboko przekonany, że Kościół jest w szczególny sposób powołany do jego czynienia⁹⁷. Twierdził, że Kościół posiada złoto, nie dlatego, aby go strzec, ale aby je rozdzielać. Roztropniej zatem jest, aby biskupi kazali stopić święte złote naczynia w celu przekazania pieniędzy na rzecz głodnych, niżby miały one stać się łupem najeźdźców⁹⁸.

Święty Ambroży, jak już wspomniano, na pierwszym miejscu stawiał cnoty skupione wokół sprawiedliwości, pomagające budować poprawne relacje w życiu społecznym. Na kolejnym umieszczał te, które dotyczą kształtowania życia człowieka duchowego, np. skromność, czystość. Następne zaś, takie jak milczenie oraz zrównoważenie dotyczą harmonii pomiędzy władzami duchowymi a zmysłowymi. Na kolejnym miejscu znajdziemy pokorę, posłuszeństwo, męstwo, męczeństwo. Dotyczą one stopnia doskonałości rozumianego jako naśladowanie Chrystusa. Ukoronowaniem procesu doskonalenia jest wypracowanie w sobie cnoty wiary, miłości i miłosierdzia⁹⁹.

Sławny Mediolańczyk akcentował znaczenie małżeństwa i rodziny dla dobrze funkcjonującego społeczeństwa. Podkreślał znaczenie właściwych stosunków rodzinnych dla wychowywania dzieci¹⁰⁰. Miłość (*pietas*) rodzicielską spozstrzegał jako przejaw szczególnej szlachetności, która wynika z poczucia sprawiedliwości. Z miłością powiązaną z szacunkiem (*caritas*) związane są życzliwość (*benvolentia*) i szczodropliwość (*liberalitas*), które powinny wypełniać życie rodzinne. Zalecał równowagę między miłością i czułością a karceniem i wybaczeniem¹⁰¹.

⁹⁰ Por. *De officiis*, II 1, 1, s. 112.

⁹¹ Tamże, II 3, 9, s. 115–116.

⁹² Tamże, II 4, 15, s. 117–118.

⁹³ Tamże, II 5, 16, s. 118.

⁹⁴ Tamże, II 7, 28–29, s. 122–123.

⁹⁵ Tamże, II 7–25, 28–128, s. 122–155.

⁹⁶ Tamże, III 22, 126–138, s. 207–208.

⁹⁷ Por. J. Pałucki, *Św. Ambroży...*, dz. cyt., s. 161.

⁹⁸ *De officiis*, II 28, 139, s. 159.

⁹⁹ J. Pałucki, *Św. Ambroży...*, dz. cyt., s. 161–162.

¹⁰⁰ M. Kosznicki, *Zadania wychowawcze rodziców w twórczości św. Ambrożego z Mediolanu a klasyczne wzorce rzymskie*, Zeszyty Naukowe WSP w Bydgoszczy, „Studia Pedagogiczne” (1996) 28, s. 89.

¹⁰¹ Tamże, s. 90.

ZAKOŃCZENIE

Wizja chrześcijańskiej formacji w twórczości Ojców Kościoła po raz pierwszy ewidentnie najpełniej opracowana jest w doktrynie Klemensa Aleksandryjskiego. Ma ona charakter teocentryczny, chrystocentryczny i eklezjalny. Jak stwierdził F. Drączkowski, jest to „pedagogia Bożej mądrości”, której celem jest „wychowanie Boże”, „wychowanie w Chrystusie”. Cały proces formacji pedagogicznej realizuje się w ramach Kościoła, który jest szkołą Boskiego *Logosu*. Wychowankami owej szkoły są nie tylko ci, którzy przyjęli chrzest, ale też ludzie „sprawiedliwi” – szukający prawdy. Syn Boży – *Logos* prowadzi do osiągnięcia doskonałości. Stosuje zróżnicowane metody wychowawcze, dostosowane do indywidualnych potrzeb swoich podopiecznych. Program formacji intelektualnej oraz moralnej oparty jest zarówno na Bożej mądrości zawartej w twórczości poetów, filozofów, historyków czy też retorów, choć głównie opierał się na objawionym Słowie Bożym¹⁰². Formacja klasyczna nie jest zatem negowana, ale traktowana jako ważny etap w przekazywaniu prawdy i zasad moralnych. Świat helleński bowiem poznając dogłębnie ludzką naturę utworzył koncepcję ukształtowania człowieka w kierunku osiągnięcia przez niego najdoskonalszego stopnia osobowości. Zaleca się jedynie krytycyzm i ostrożność w jej przyswajaniu. Bazyli Wielki bardzo gorąco ją poleca, traktując jako pełniejsze przygotowanie do pojmowania *Pisma Świętego* i zgłębiania chrześcijańskich prawd, zwłaszcza, gdy zakazane było przez cesarza Juliusza Apostatę studiowanie pism chrześcijańskich¹⁰³.

Autorem, który dostrzegł wiodącą rolę cnót w formowaniu człowieka idącą drogą doskonałości chrześcijańskiej jest św. Ambroży, który był przekonany, że wartości, normy i cele są w wychowaniu nieodzowne. Ich brak jak twierdzi D. Lubber, jest największym złem, gorszym niż cierpienie, choroba czy nawet śmierć. Modelują one świat ludzkiej egzystencji, bez których byłby on niejasny i splątany¹⁰⁴. Św. Ambroży pouczał, iż nabywanie cnót, których źródłem jak i wzorem jest Chrystus zajmuje istotne miejsce w całym procesie doskonalenia chrześcijanina¹⁰⁵.

Pedagogika chrześcijańska od początku nawiązywała do Chrystusa jako prawdziwego *Logosu*, w którym wszelki byt został stworzony i w którym też zyskuje swoją ostateczną doskonałość¹⁰⁶. Koncepcja wychowania chrześcijańskiego zyskuje dopiero w *Logosie* Ojca rozwiązanie wszelkich istotnych pytań ludzkiego ducha, czego nie poznała pedagogika helleńska, bo Bóg Trójosobowy jest dla intelektu ludzkiego darem łaski objawienia¹⁰⁷.

¹⁰² F. Drączkowski, *Pedagogia Boża w Pismach Ojców Kościoła*, „Vox Patrum” 28 (2008) 52, s. 153–154.

¹⁰³ Por. S. Longosz, *Wstęp i komentarz...*, dz. cyt., s. 896.

¹⁰⁴ D. Lubber, *Wychowanie chrześcijańskie wobec współczesnego dyskursu o istocie wychowania*, w: *Wychowanie chrześcijańskie. Między tradycją a współczesnością*, red. A. Rynio, Lublin 2007, s. 628.

¹⁰⁵ J. Pałucki, *Św. Ambroży...*, dz. cyt., s. 135.

¹⁰⁶ T. Guz, *W poszukiwaniu chrześcijańskiej filozofii wychowania*, w: *Wychowanie chrześcijańskie. Między tradycją a współczesnością*, red. A. Rynio, Lublin 2007, s. 260.

¹⁰⁷ Tamże, s. 260–261.

CHRZEŚCIJAŃSKI PROCES FORMACYJNY NA PODSTAWIE WYBRANYCH PISM OJCÓW KOŚCIOŁA

STRESZCZENIE

Wizja chrześcijańskiej formacji w twórczości Ojców Kościoła najpełniej widoczna jest w doktrynie Klemensa Aleksandryjskiego. Ma ona charakter teocentryczny, chrystocentryczny i eklezjalny. Jest to „pedagogia Bożej mądrości”, której celem jest „wychowanie Boże”, „wychowanie w Chrystusie”. Cały proces formacji pedagogicznej realizuje się w ramach Kościoła, który jest szkołą Boskiego *Logosu*. Syn Boży – *Logos* prowadzi do osiągnięcia doskonałości. Stosuje zróżnicowane metody wychowawcze. Program formacji intelektualnej oraz moralnej oparty jest zarówno na Bożej mądrości zawartej w twórczości poetów, filozofów, historyków czy też retorów jak też na objawionym Słowie Bożym. Formacja klasyczna nie jest zatem negowana, ale traktowana jako niosąca określone wartości wśród pogan. Zaleca się jedynie krytycyzm i ostrożność w jej przyswajaniu. Nabywanie cnót zajmuje istotne miejsce w całym procesie doskonalenia chrześcijanina. Chrystus zaś jest zarówno źródłem, początkiem jak i wzorem wszystkich cnót. Koncepcja wychowania chrześcijańskiego zyskuje dopiero w Chrystusie – prawdziwym *Logosie* Ojca – rozwiązanie wszelkich istotnych pytań ludzkiego ducha, czego nie poznała ani pedagogika grecka ani rzymska, bo Bóg Trójosobowy jest dla intelektu ludzkiego darem łaski objawienia.

CHRISTIAN FORMATION PROCESS ON THE BASIS OF SELECTED WRITINGS OF THE FATHERS OF THE CHURCH

SUMMARY

The vision of Christian formation in the works of the Fathers of the Church is most fully evident in the doctrine of Clement of Alexandria. It has a theocentric, Christocentric and ecclesiastical character. It is the “Pedagogy of God’s Wisdom”, which aims at “God-Centered Education”, “Education in Christ”. The whole process of pedagogical formation is carried out within the Church, which is the school of the Divine *Logos*. The Son of God – the *Logos* leads to perfection. Within this process there applies diverse educational methods. The program of intellectual and moral formation is based on God’s wisdom contained in the works of poets, philosophers, historians or Hellenic speakers as well as on the revealed Word of God. The classical formation is not therefore denied, but treated as carrying virtues. It is recommended only criticism and caution in its acquisition. Acquiring virtues occupies an important place in the whole process of Christian improvement. The Christ is both the source, the beginning and the pattern of all virtues. The concept of Christian education is gained only in Christ – the true *Logos* of the Father – the solution to all relevant questions of the human spirit, which neither Greek nor Roman pedagogy has met, because the Triune God is a gift of the grace of revelation to the human intellect.

DER CHRISTLICHE FORMATIONSPROZESS ANHAND DER AUSGEWÄHLTEN SCHRIFTEN DER KIRCHENVÄTER

ZUSAMMENFASSUNG

Die Vision der christlichen Bildung in der Arbeit der Kirchenväter ist am deutlichsten in der Lehre von Clemens von Alexandria zu sehen. Sie hat einen theozentrischen, christozentrischen und kirchlichen Charakter. Es ist die „Pädagogik von Gottes Weisheit“, deren Ziel es ist, „Gottes Erziehung“, „Bildung in Christus“. Der gesamte Prozess der pädagogischen Ausbildung erfolgt im Rahmen der Kirche, der Schule des Göttlichen *Logos*. Der Sohn Gottes – *Logos* führt zur Vollkommenheit. Er wendet verschiedenartige pädagogische Methoden an. Das Programm der intellektuellen und moralischen Bildung basiert sowohl auf der Weisheit Gottes, die in den Werken von Dichtern, Philosophen, Historikern oder Rhetorikern enthalten ist, als auch auf dem offenbarten Wort Gottes. So wird die klassische Ausbildung nicht geleugnet, sondern als solche behandelt, welche den Heiden bestimmte Werte nahebringt. Es wird nur Kritizismus und Vorsicht in seiner Absorption empfohlen. Der Erwerb von Tugenden nimmt im gesamten Prozess der christlichen Vervollkommnung einen wichtigen Platz ein. Christus aber ist Quelle, Anfang und zugleich Muster aller Tugenden. Das Konzept der christlichen Erziehung findet nur in Christus – dem wahren *Logos* des Vaters – die Lösung jeglicher relevanten Fragen des menschlichen Geistes, die weder griechische noch römische Pädagogik erkannt hat, denn der Dreieinige Gott ist die Gabe der Gnade der Offenbarung für den menschlichen Intellekt.

BIBLIOGRAFIA

1. ŹRÓDŁA

Święty Ambroży, *De officiis Ministrorum Libri tres*, textum post I.G. Krabinger, G. Banterle recognovit, Milano – Roma 1977, Sancti Ambrosii Episcopi Mediolanensis *Opera*, t. 13, tłum. K. Abgarowicz, w: Święty Ambroży z Mediolanu, *Obowiązki duchownych*, Warszawa 1967.

Święty Bazyli Wielki, *De legendis gentilium libris*, CPG 2867, tłum. pol. R. Andrzejewski, „Vox Patrum” 32 (2012) 57, s. 904–921.

Klemens Aleksandryjski, *Paidagogos*, O. Stählin w t. XII serii Griechische Schriftsteller, Leipzig 1905 i 1936, *GCS* 12, 87–292; tłum. M. Szarmach Klemens Aleksandryjski, *Wychowawca*, Toruń 2012.

2. DOKUMENTY STOLICY APOSTOLSKIEJ

Concilium Vaticanum II, *Declaratio de Educatione Christiana „Gravissimum Educationis” AAS 58 (1966) 728–739*, Deklaracja o wychowaniu chrześcijańskim „Gravissimum Educationis” w: Sobór Watykański II, *Konstytucje, Dekrety, Deklaracje*, Poznań 2002, s. 314–324.

Ioannes Paulus II, *Adhortatio apostolica post-synodalis de vocatione et missione Laicorum in Ecclesia et in mundo „Christifidelis laici”* (30.12.1988), *AAS* 81 (1989), 393–521, w: Jan Paweł II, *Posynodalna adhortacja apostolska „Christifideles laici” o powołaniu i misji świeckich w Kościele i świecie dwadzieścia lat po Soborze Watykańskim II*, Wrocław, 1999, s. 57.

3. OPRACOWANIA

- Benedykt XVI, *Klemens Aleksandryjski* (audiencja generalna 18.04.2007), opoka.org.pl (05.11.2018).
- Drączkowski F., *Klemens Aleksandryjski – pedagog oświeconych*, „Ateneum Kapłańskie” 93 (1979), s. 27–36.
- Drączkowski F., *Koncepcja wychowania chrześcijańskiego w ujęciu Klemensa Aleksandryjskiego oraz Jana Chryzostoma*, „Vox Patrum” 29 (2009) 53–54, s. 313–327.
- Drączkowski F., *Patrologia*, Pelplin – Lublin 2007.
- Drączkowski F., *Pedagogia Boża w Pismach Ojców Kościoła*, „Vox Patrum” 28 (2008) 52, s. 137–156.
- Grzywaczewski J., *Obraz doskonałego gnostyka według „Stromatów” Klemensa Aleksandryjskiego*, „Vox Patrum” 11(1986), s. 543–554.
- Grzywaczewski J., *O miłości. Program formacji chrześcijańskiej św. Klemensa Aleksandryjskiego*, Niepokalanów 1996.
- Guz T., *W poszukiwaniu chrześcijańskiej filozofii wychowania*, w: *Wychowanie chrześcijańskie. Między tradycją a współczesnością*, red. A. Rynio, Lublin 2007, s. 255–263.
- Kosznicki M., *Zadania wychowawcze rodziców w twórczości św. Ambrożego z Mediolanu a klasyczne wzorce rzymskie*, Zeszyty Naukowe WSP w Bydgoszczy, „Studia Pedagogiczne” (1996) 28, s. 87–97.
- Logos, w: *EK*, t. 10, Lublin 2004, k. 1309–1320.
- Longosz S., *Wstęp i komentarz*, w: *Św. Bazyli Wielki, Do młodzieńców o korzyściach z czytania ksiąg pogańskich*, tł. R. Andrzejewski, „Vox Patrum” 32 (2012) 57, s. 895–904.
- Luber D., *Wychowanie chrześcijańskie wobec współczesnego dyskursu o istocie wychowania*, w: *Wychowanie chrześcijańskie. Między tradycją a współczesnością*, red. A. Rynio, Lublin 2007, s. 628–645.
- Marrou H.-I., *Historia wychowania w starożytności*, Warszawa 1969.
- Pałucki J., *Św. Ambroży jako duszpasterz w świetle adhortacji pastoralnych*, Lublin 1996.
- Pałucki J., *Pojęcie „Osoby” ludzkiej w Kościele pierwszych wieków*, w: *Godność chrześcijanina w nauczaniu Ojców Kościoła*, red. F. Drączkowski, J. Pałucki, Lublin 1996, s. 137–158.
- Pałucki J., *Rola dziedzictwa kultury klasycznej w nauczaniu św. Ambrożego w: Ojcowie Kościoła wobec filozofii i kultury klasycznej. Zagadnienia wybrane*, red. F. Drączkowski, J. Pałucki, M. Szram, Lublin 1998, s. 149–163.
- Piszczyk Z., *Mała encyklopedia kultury antycznej*, Warszawa 1988.
- Ring O., *Drei Homilien aus der Frühzeit Basilius des Grossen. Grundlegendes zur Basiliusfrage*, Paderborn 1930.
- Sajdak J., Wikarjak J., *Wstęp*, w: *Święty Ambroży z Mediolanu, Obowiązki duchownych*, tł. K. Abgarowicz, Warszawa 1967.
- Szablewska E., *„Mowa do młodych” św. Bazylego Wielkiego: współczesne próby oceny, interpretacja oraz inspiracje zawarte w niej koncepcji pedagogicznych*, „Colloquia Litteraria” 8/9 2010, s. 107–121.
- Szewczyk P.M., *Wstęp i polski przekład*, w: *Bazyli Wielki, List do młodzieńców*, patres.pl (10.11.2018).
- Wojtczak J., *Z problematyki wychowania chrześcijańskiego w I Księdze Pedagoga Klemensa z Aleksandrii*, „Vox Patrum” 11–12 (1991–1992) 20–23, s. 387–397.
- Zgraja B., *Boski Logos – wzór i mistrz cnoty według Klemensa Aleksandryjskiego*, „Studia Warmińskie” 47(2010), s. 211–227.